

HET SPROOKJE EN DE NACHT

Herman Pleij^{*}

Sprookjes bestaan bij de gratie van het contrast. Sterker nog, zij zijn gebouwd op het stramien van een zo ondubbelzinnig mogelijke werkelijkheidservaring. Ze dienen immers, in oorsprong en steeds weer, als wapen in de permanente strijd om te overleven, al is die functie in jonger tijd afgezwakt tot morele instructie, troost en compensatie voor geleden leed en onrecht.

Maar in beginsel vormen sprookjes echo's van de oudste overlevingsstrategieën. Om zich te kunnen handhaven moesten de eerste jagers die onze moerassige steppen bevolkten zorgvuldig leren om alle tekenen van de natuur te verstaan. Al die kennis diende steeds benut te worden om het noodzakelijke voedsel te vinden en dreigend gevaar te herkennen, of het nu om stormen ging, wilde dieren of de medemens. En deze kennis, telkens samengebald in een deugdelijk eerste-hulppakket, is duizenden jaren lang doorgegeven in een eendeloos mondeling circuit. Flarden en stolsels daarvan zijn bewaard in sprookjes, die met hun even instructieve als voorbeeldige verhaalvorm van heldere contrasten tussen goed en kwaad, groot en klein, jong en oud de meest aangevoelen vorm bleken om over te dragen hoe men kon blijven bestaan.

Ook die noodzaak tot leren in een mondelinge overdracht verklaart de verwerking van de leerstof tot spectaculaire anekdoten. Van zulke modellen stak men veel meer op dan van abstracte waarschuwingen, terwijl monsterlijkheden al in de vroegst opgetekende teksten en afbeeldingen gebruikt werden om als geheugensteun te dienen. De afgrijselijke kop van Medusa uit de antieke mythologie vergeet men nooit meer. En met die herinnering reist automatisch een schat aan opwindende instructie mee over vijandelijk gedrag, verraad, opoffering en pragmatische moed.

Daarom vertonen deze vertellingen naast hun grove zwart-wit-tekeningen ook zulke stereotiepe plot-ontwikkelingen en geijkte vertelformules. Ze zijn als het ware gecodeerd om in tijden van acute fysieke of psychische nood onmiddellijk te kunnen voldoen aan de gevraagde werking van bescherming, bezwering en troost. Daarom zijn ook concrete verwijzingen naar tijd of streek

* Herman Pleij (1943) is hoogleraar in de historische Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich vooral bezig met literatuur en volkscultuur van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd; de betekenis van de drukpers en de groei van een burgermoraal en die van een Nederlandse culturele identiteit in het algemeen. Onlangs publiceerde hij *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (Amsterdam 1997).

vervangen door 'eens' en 'ergens', zodat de inzetbaarheid niet gehinderd wordt door historische vergreningen. En daarom bevatten sprookjes ook zoveel spreken en zegswijzen, die de aangeboden lering en troost nog eens concentreren in eenvoudig te hanteren slogans.

Het sterkste contrast is wellicht dat tussen licht en donker. Dat wordt het meest onweerstaanbaar gerepresenteerd door de afwisseling van dag en nacht. Hoe meer we in de tijd teruggaan, hoe sterker dit contrast ervaren werd in het dagelijkse leven. Bij het vallen van de avond sloot men zich op in hol, huis, kasteel of klooster en probeerde elkaar nog even in de ogen te zien bij het schijnsel van vuur en olielamp. In de middeleeuwse steden daagde men die repeterende duisternis uit met grootscheepse feestvertoningen bij nacht, die juist hun hoogtepunt vonden in feestelijke verlichtingsspektakels. Overal waren fakkels bevestigd, iedereen ging rond met vuur, zelfs de kerkspitsen droegen toortsen waardoor ze ook in het diepste duister van zeer verre oplichtten in het landschap. En op de grote markt brandde men vreugde- en vruchtbaarheidsvuren.

Hoe groot en enerverend deze uitdaging van het zwart van de nacht wel is, volgt al vanzelf uit de talloze branden die uit dit roekeloze gedrag voortspoten. Niet zelden overwon men de duisternis ten koste van de eigen woonstee. Dat onderstreept alleen maar het belang dat kennelijk gehecht werd aan zulk demonstratief bewijs van het vermogen om de nacht te overwinnen, ook al waren de risico's daarbij naar onze maatstaven onaanvaardbaar hoog.

Maar wij delen dan ook niet meer die diepe angst voor het duister. Hangt dat samen met de toegenomen en nog steeds toenemende mogelijkheden om al dat dagelijkse zwart met het grootste gemak te bestrijden? Een aanzienlijk deel van het aardoppervlak wordt en blijft bij nacht verlicht, niet meer zozeer om de angst voor het duister te bestrijden alswel om meer veiligheid in het verkeer te bewerkstelligen, een betere bescherming te bieden tegen tastbare dieven en ook om de attracties van de eigen omgeving op een bijzondere manier te doen uitkomen.

Maar ooit was het duister naar veler overtuiging het exclusieve domein van het kwaad en tegelijkertijd teken van de macht van de duivel op aarde sinds de zondeval. Bij die gelegenheid zijn zonde en bederf in de wereld gekomen en toonde de mens zich gebrekkig want ontvankelijk voor de verleidingskunsten van de duivel. Binnen dat nieuwe schema na de eeuwige gelukzaligheid in het aardse paradijs representeerde het dagelijkse wijken van het licht de onvolmaakte staat van de besmette aarde en de tijdelijke macht van de duivel over al het geschapene. In de hemel is het altijd licht, een stralend licht bovendien volgens menig middeleeuws visioenenauteur, waaruit afgeleid kon worden dat zelfs het licht op aarde door het duister was aangetast.

Sprookjes helpen overleven door goed en kwaad zo beslist mogelijk te categoriseren. Duister en zwart vertegenwoordigen zonder uitzondering het kwaad. De nacht is de woonplaats van boosaardige demonen en gedochten, katten, weerwolven, duivels, mismaakten en allen die tot instrument van het kwaad gemaakt en verworden zijn. Bij nacht en ontij - zulke uitdrukkingen geven op zichzelf uiting aan dit geloof - gebeurt er in sprookjes nooit iets goeds of positiefs. Tegen de nacht moet men zich wapenen, hoezeer de duivel of zijn

trawanten het duister ook pogen in te richten als attractiepark. Of eigenlijk juist daarom. Of nog anders gezegd: om die reden moet Assepoester voor twaalfen weer thuis zijn.

Literatuur:

Voor Nederlands sprookjesmateriaal zie de bronverwijzingen in Eelke de Jong en Hans Sleutelaar (ed.), *Sprookjes van de Lage Landen* (Amsterdam 1996). Zie verder: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, *Licht en donker in de Middeleeuwen* (Utrecht 1989). En vergelijk ook: Carlo Ginzburg, *De omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering* (Nijmegen 1988).